

Khatib's critiques of the opinions of his early and contemporary scholars in the science of Rhetoric, relying on the first quarter of the "Idhah"

Alimohammad Moazzeni*
Zohair Tayyeb**

Abstract

Al-Idah Fih Talqin al-Miftah is one of the most authoritative educational and analytical books on rhetoric in which Jalal al-Din Muhammad ibn Abd al-Rahman al-Qazvini, the renowned Muslim scientist and scholar of poetics of the 7th and 8th centuries A.H., examines various principles of semantics and provides informative reviews on the perspectives of pioneer scholars of rhetoric as an exposé to Talqin al-Miftah.

Statement and Scope of the Problem

The study addresses the level of disagreement between al-Qazvini and the preceding scholars, and the scope is the first quarter of Al-Idah. The research questions are as follows:

- 1- What are the difference of opinions between al-Qazvini and his predecessors?
- 2- To what extent does al-Qazvini disagree with his predecessors?

Data Analysis

Al-Qazvini critiques the preceding perspectives in 22 instances in Al-Idah, where he challenges and reviews the viewpoints of as-Sakkaki and al-Jurjani when deemed unjustified. The following arguments are made in the first quarter of Al-Idah, covering the chapter on Semantics until the beginning of Conjunction and Disjunction :

- 1- Objection to al-Jurjani over two of his books: He has overindulged in synonymous expressions to the point that such a level of verbosity has disrupted his main goal, i.e. expression of oratory rules and skills and instance provision from prose and poetry.
- 2- Objection to al-Sakkaki over his definition of semantics : The words scholarism and research are not used in a scientific sense in his definition.
- 3- Objection to al-Sakkaki over his definition of rational truth : al-Sakkaki's definition does not exclude the exclusions, as it holds true for copular sentences whose predicates are not verbs or linked to verbs, such as in the sentence humans are animals which neither can be regarded as truth, nor as an instance of literary trope.

* Professor of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran
moazzeni@ut.ac.ir.

** Postdoctoral Graduate of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran

Received: 04/12/2017

Accepted: 26/06/2018

4- Objection to al-Sakkaki over his definition of rational trope : he has raised two logical objections to this definition.

5- Objection to al-Sakkaki over his views on the logic behind his definition of subject There is no distinction between reference to the source of statement and reference to the realization of statement ; therefore, the former cannot be deemed as a means of achieving the latter.

6- Objection to al-Sakkaki over his viewpoint on the similarity of veneration with duplication , and devaluation with reduction : He provides two in-depth reviews on this principle.

7- Objection to al-Sakkaki over his view on the reasons for subject preposition: According to al-Sakkaki, declarative sentences are merely formed for the sake of declaration . However, this is an inaccurate assumption, since a declaration is merely a formal recognition rather than an internalization , whereas the latter is what is solely expected from a declaration.

8- Objection to al-Sakkaki and al-Jurjani over placing pronouns following negatory particles: The placement of pronouns after negatory particles , which is what they have proposed in the specified example, is not justified.

9- Objection to al-Sakkaki over the implication of preposition over specification: al-Sakkaki apparently argues that definite subjects are suitable for specification, with either visible pronouns or nouns, if they are not placed after negatory particles with a positive or negative declaration. In practice, however, he only gives examples containing pronouns.

10- Objection to al-Sakkaki over the felicity of declaration specification in a [Quranic] verse.

11- Objection to al-Zamakhshari over the implication of post-negation pronoun over the subject in the same verse.

12- Objection to al-Sakkaki over the implication of subject preposition over generalization.

13- Objection to al-Sakkaki and his preceding scholars over the application of negation generalization in a poem.

14- Objection to al-Zamakhshari over his retrospection on two poems.

15- Objection to al-Sakkaki over specifying the predicate as an expression of surprise: Expressions of surprise can be stated without specifying the predicate when there is a linguistic context in the sentence.

16- Objection to al-Sakkaki over expressing predicates in singular form: First, al-Sakkaki puts causal predicate instances in contrast to those of verb predicate, even though they have a common semantic foundation. Second, the predicate is a sentence in and of itself, leading to two attributions in the predicate that strengthen declaration based on the definition provided above.

17- Objection to al-Sakkaki over the inclusiveness of the word kol [total].

18- Objection to al-Sakkaki over definite forms due to fame.

19- Objection to al-Zamakhshari over using coordination in a conditional clause in a Quranic expression.

20- Objection to preceding scholars over expressing the predicate as a sentence.

21- Objection to al-Sakkaki over his viewpoint on verb complements.

Conclusion

In the first quarter of Al-Idah, al-Qazvini expresses his disagreement with al-Sakkaki on 14 occasions, whereas he only raises objection to three viewpoints of al-Zamakhshari and al-Jurjani, each, and two viewpoints of the preceding scholars in total. This demonstrates al-Qazvini's concurrence with al-Zamakhshari and al-Jurjani and his disagreement with al-Sakkaki.

KeyWords: science of Rhetoric, khatib al-qazvini, sakkaki, jorjani, zamakhshari

References

- Abol-fallah (Author) Ibn al-amad al-akri al-hanbali (1986). *Shazarat al-zahab fi akhbar e man zahab*. Mahmood al-aarnavout (Editor) & abd ol-ghader al-aarnavout (refrencing). Bairut: Daar ibn i kasir.
- Abolfedale' al-Dameshghi Esmail ibn i Omar ibn i Kasir al-Ghorashi al-Basri (1986). *Al-bedayato vannahayah*. Dal ol-fekr.
- Abu Mohammad Afif al-din abdollah ibn i ase'ad ibn i ali ibn i Solayman al-Yafaei (1997). Khalil al mansoor (Editor). *Mira't al-jinan va abrat al-yaghazaan fi mae'refate ma Yae'tabero men havades al-zaman*. 1th publishing. Bairut: Daar al-kotob al-elmiyah.
- Abubakr ibn i Ahmad ibn i Mohammad ibn i Omar al-Asadi al-Shahabi al-Dameshghi & Thaghi al-din ibn i Ghazi Shahbe (author). *Tabaghaat al-shafeiyah*. Hafez abd-al- alim khan (Editor). Bairut: Aalam al-kotob.
- Al-maraghi (1414). Ahmad mustafa (author). *Bohuth va Arae' fi olum al-balaghah*, Bairut. Daar al-kotob al-elmiyah.
- Al-saeedi (Author) Abd al-mutaal (1894). *Boghyatul idhah fi sharh i talkhis al-miftah*. Cairo: Maktabat al-Adaab.
- Al-sobki (author) Taj al-din abd al-wahhab ibn i taghi al-din (1413). Mahmood Mohammad al-tannaji & Abd al-fattah Mohammad al-holow. Hijr Pub.
- Hafez al-zahabi (1405). *Al-ebar fi khabar e man ghabar*. Mohammad Sa'd Zoghulul (Editor). 1st ed. Bairut: Dar-al kotob el-elmiyah.
- Haji khalifah, Mustafa ibn i abd-allah al-kateb (1941). *Kashf al-zonun an asami al-kotob e val fonoon*. Baghdaad: Maktabah al-mosanna.
- Ibn inl-Hajar il-Asghalani Abolfazl Ahmad ibn i Ali ibn i Mohammad ib i Ahmad (1972). *Al-durar ol-kamenah fi ae'yan al-mea't al-samenah*, Mohammad abd al-mui'd zaan (Editor). Majlis daeratul maaref al-usmaniyah. India: Haydar Abad
- Jamal al-din abolmahasen Yusof ibn i Toghri Berdi (1963). *Al-nojum al-zahirah fi molook al-mesr val-ghahirah*, a picture print from the published version, Cairo: dar-al kotob val-vasaegh al-ghawmiyah.
- Jamal al-din Abolmahasen Yusof ibn i Toghri Berdi (1983). *Al-dalil al-shaafi alal-manhal al-saafi*. Fahim Mohammad shaltout (Editor). Cairo: University of Ummul-Ghura.
- Jamal al-din Abolmahasen Yusof ibn i Toghri Berdi (2003). *Al-manhal al-safi val-mostawfi bae'd al-wafi*. Mohammmd Mohammad Amin (editor). Cairo: Dar-al kotob val-vasaegh al-ghawmiyah.
- Jamal al-ding Aboo Mohammad Abd- al-rahim ibn al-Hasan ibn i Ali al-asnavi al-shafeei (author) (2002). *Tabaghaat al-shafeiyah*. Kmala yusof al-hut (Editor). Bairut: Aalam al-kotob al-elmiyah.
- Jorji Zaydaan (1911). Shawghi zayaf (editor). *The history of Lierature of Arabic*. Cairo: Daar al-hilal

- Khatib al-qazvini (1413). *Al-idhah fi oloom al balaghah*. Abd ol-monem al-khafaji (Editor). 3rd ed. Ghaheerah: Al-maktabat ol-azhariyah le-turath
- Khatib al-qazvini (2017). *Al-idhah fi oloom al balaghah*. Zohair tayyeb (Trns & Edt). 1st ed. Tehran: Turath e islami.
- Salah al-din Khalil ibn i Ibak ibn i Abdollah al-Safadi (2000). *Al-wafi bel-wafayat*. Ahmad al-arnavout & Torki mostafa (Editor). Bairut: Dar o ehyae al-torath.
- Siyuti (Author) Hafez Jalal al-din Abd al-Rahmaan (1426). *Boghyat al-woaat fi tabaghat al-nahwiyin wa al-nuhat*. Bairut: Daar alfekr
- Taashkoprizadeh (1422). Miftah al-Saadah, Manshoorat Mohammad ali Bayoon, Bairut: Daar al-kotob al-elmiyah.
- Taghi al-din Mohammad ibn i hajras ibn i rafe al-salami (1402). *Al-wafayat*. Saleh Mahdi abbas & bashar awwad mae'roof (Editors). Bairut: Resalat Inc. 1th publishing.
- Zerekli (Author), Khayroddin ibn i Mahmud ibn i Mohammad ibn i Ali ibn i fares al-dameshghi (2002). *Al-A'laam*. 15th publishing. Dar ol-Ilm Li-lmalayin.

گزارش اشکالات خطیب قزوینی بر آراء دانشمندان متقدم و معاصر خود در علم معانی با تکیه بر رُبع اوّل کتاب الايضاح فی شرح تلخیص المفتاح

علی محمد مؤذنی* و زهیر طیب**

چکیده

کتاب الايضاح فی شرح تلخیص المفتاح اثر طبع «خطیب قزوینی» از معارف قرن ۷ و ۸ هجری قمری از معمول‌ترین متون تعلیمی و تحقیقی در علم بلاغت است که بیش از هفت قرن بر فراز قله رفیع این دانش هلّ من مبارز می‌زند. در این نوشتار ضمن تعریفی کوتاه از خطیب قزوینی و اثر گرانبگر او، ايضاح، اشکالاتی را برمی‌شمیریم که او در محدوده علم معانی تا ابتدای باب قصر و حصر بر متقدمان و معاصران خود مطرح می‌کند.

کلید واژه‌ها: بلاغت، ايضاح، علم معانی، خطیب قزوینی، سکاکی، جرجانی، زمخسری

مقدمه

خطیب قزوینی دانشمند بزرگ و سخن‌شناس شهیر مسلمان قرون ۷ و ۸ در بررسی ابواب علم معانی در کتاب ايضاح که «به مثابه شرحی بر تلخیص المفتاح» آن را به رشته تحریر درآورد (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱: ۴۷۳/۱) نقدهای ارزنده‌ای بر آراء دانشمندان پیشگام خود در این علم نوشت. از آنجا که شناخت احوال و اطوار خطیب در درک ریشه‌های اختلاف نظر او با متقدمان اثرگذار است، در آغاز سخن به شرحی کوتاه از زندگی خطیب و آثار او می‌پردازیم و سپس سخن را در باب ايضاح پیش می‌بریم.

احوال خطیب در منابع متعددی ذکر شده است (محمد سعید زغلول، ۲۰۰۵: ۲۰۵-۲۰۶، جمال‌الدین ابوالمحاسن، ۱۹۶۳: ۳۱۸/۹، صالح مهدی عباس - بشار عواد معروف، ۱۴۰۲: ۱/۲۵۸-۲۶۰ مدخل ۱۳۲، الشافعی، ۲۰۰۲: ۲/۱۶۷، السبکی، ۱۴۱۳: ۱/۱۵۸-۱۶۱، الشهبی‌الدمشقی، ۱۴۰۷: ۲/۲۸۶-۲۸۸، صفدی، ۱۴۲۰: ۳/۱۹۹-۲۰۰، الیافعی، ۱۴۱۷: ۴/۲۲۵، العسقلانی، ۱۹۷۲: ۵/۲۵۳-۲۵۱ و ابوالفداء، ۱۴۰۷: ۱۴/۱۸۵) بسیاری از این منابع شرح حال خاندان صاحب‌نام و شاگردان او را نیز در

moazzeni@ut.ac.ir

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران (مسئول مکاتبات)

tayyeb@ut.ac.ir

** دانش‌آموخته پسادکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۴/۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۹/۱۳

بردارند (الشافعی، ۲۰۰۲: ۱۱۰/۲).

جرجی زیدان، ادیب نامدار عرب به اشتباه وی را خطیب قزوینی جمال‌الدین ابوالمعالی محمدبن عبدالرحمن ابن خطیب دمشق خوانده (جرجی زیدان، ۱۹۱۱: ۱۵۶/۳ ° تک‌جلدی ۹۴۳) اما نام درست و کامل او «الشیخ الامام العالم العلامة خطیب الخطباء مفتی المسلمین جلال‌الدین أبو عبدالله محمد ابن حفص عمر القزوینی الشافعی» است (العسقلانی، ۱۴۱۴: ۳، ۴/۴).

پیشینه پژوهش

• دکتر عویض بن حمود العطوی در مقاله «منهج التعامل مع الشاهد البلاغی بین عبدالقاهر و کل من السکاکی والخطیب القزوینی (مجله ام‌القری لعلوم الشریعة واللغة العربیة و آدابها، ج ۱۸، شماره ۳۰، جمادی‌الاولی ۱۴۲۵: ۵۰۷-۴۹۵) جستاری تفصیلی و انتقادی مبتنی بر شواهد درباره دیدگاه‌های خطیب قزوینی، جرجانی و زمخشری پیرامون علم معانی انجام داده است.

• دکتر تیمه محمد العید و شنین عبدالرحیم در پژوهشی با عنوان «دلالة المصطلح البلاغی بین الجرجانی (ت ۴۷۱هـ) فی دلائل الاعجاز والسکاکی (ت ۲۲۶هـ) فی مفتاح العلوم والقزوینی (ت ۷۳۹هـ) فی الايضاح فی علوم البلاغة: دراسة مقارنة دیدگاه‌های بلاغی سه دانشمند بزرگ علم بلاغت را از نظرگاه دلالت در بلاغت به صورت ویژه و تفصیلی در قالب بحثی تطبیقی بررسی کرده‌اند که دامنه بررسی آن، سایر مباحث علم بلاغت را که در این نوشتار واکاویده شده در بر نگرفته است.

Université Abou Elkacem Saad Allah d'Alger 2, Département Lettres Arabes, 2012.09.09, cote:

THA3.12637, 143 p

نوشتاری را با موضوع ارتباط دسته بندی ها در مباحث علم بلاغت و تفاوت منظر علمای بلاغی در این خصوص، ارائه می کند.

• صبا یوسف النجار (۲۰۰۶) و دکتر سمیر شریف ستیثیه از دانشگاه یرموک در رساله‌ای با عنوان «الإعجاز اللغوی فی القرآن بین الجرجانی والزمخشری فی کتابیهما دلائل الإعجاز والکشاف به بررسی نظریات جرجانی و زمخشری در دو کتابشان پرداخته و در خلال این گزارش برخی از وجوه اشتراک و افتراق را بین این دو و دیگر دانشمندان بلاغت بر شمرده‌اند.

بیان مسئله و دامنه آن

موضوع این بررسی، اختلاف نظر خطیب قزوینی با دانشمندان پیش از خود و محدوده بررسی ربع اول کتاب ایضاح و تعیین میزان تفاوت نظر بین آنهاست.

سؤالات پژوهش:

۱- چه اختلافاتی بین خطیب و پیشینیان او وجود دارد؟ (کیفی)

۲- میزان اختلاف نظر خطیب با هریک از پیشینیان خود چقدر است؟ (کمی)

دامنه این بررسی را کتاب ایضاح تشکیل می‌دهد که شرحی بر تلخیص المفتاح خطیب قزوینی است. در این مجال به بحث و تعریف این اثر مهم و ارتباط آن با جریان علم بلاغت می‌پردازیم:

ایضاح

خطیب کتاب *ایضاح* را بر ترتیب تلخیص نگاشت و دامان سخن را در آن گسترده تا به منزله شرح تلخیص باشد (الخفاجی، ۱۴۱۳: ۱۶). وی مواضع دشوار آن را روشن کرد و معانی مجمل آن را به تفصیل آورد و در آن بر *مفتاح العلوم* و *اسرار البلاغه* و *دلائل الاعجاز* و دیگر تألیفات این علم تکیه کرد. وی خود به این موضوع در مقدمه *ایضاح* اشاره کرده است (همانجا). ایضاح از مهم ترین کتاب های آموزشی علم بلاغت است.

تجزیه و تحلیل داده ها

مواضع نقد خطیب بر گذشتگان در ربع اول کتاب ایضاح، ۲۲ مورد است:

الف. اشکالات خطیب قزوینی بر شیخ عبدالقاهر جرجانی

۱) اشکال خطیب بر شیخ عبدالقاهر درباره اعمال کلیت بر نفی

در باب این شعر ابی النجم:

قَدْ أَصْبَحَتْ أُمُّ الْخِيَارِ تَدْعِي عَلَى ذَنْباً كُلَّهُ لَمْ أَصْنَعِ

«أم الخیار به تازگی مرا به گناهی متهم می کند که من مرتکب هیچ کدام از آنها نشده ام»

شیخ (عبدالقاهر) می گوید: وقتی شما کلام را با لفظ «کل» آغاز می کنید، نفی را بر آن استوار ساخته و کلیت را بر نفی مسلط نموده و در آن اعمال می کنید. اعمال کلیت بر نفی، اقتضا می کند که هیچ چیزی از نفی، استثنا نگردد. این قاعده را دریابید! (سکاکی، ۱۹۸۷: ۳۹۳).

این کلام شیخ عبدالقاهر است ولی من به آن اشکالی دارم.

برخی گفته اند مقدم آوردن «کل» - نه مؤخر آوردن آن - رساننده مفهوم عمومیت است؛ زیرا مقدم آوردن «کل»، سلب پیوستگی محمول از موضوع را به شنونده می فهماند و مؤخر آوردن آن، سلب حکم را بدون اشاره به سلب محمول یا اثبات آن به مخاطب منتقل می کند.

در رابطه با این مطلب نیز اشکالی هست؛ زیرا لازمه این سخن آن است که مثلاً در جمله «لیس کل انسان کاتباً»، «لیس»، نفی «کاتب» را نرساند. این در صورتی است که کلام این گوینده را به ظاهر آن حمل کنیم، و اگر کلام او را تأویل کنیم و بگوییم مراد وی این است که مقدم آوردن «کل»، سلب پیوند محمول منطقی جمله را از فرد فرد احاد موضوع می رساند و تأخیر «کل»، عدم پیوند محمول را تنها به همه افراد موضوع نشان می دهد (یعنی همه افراد این گونه نبودند و ممکن است بعضی بوده باشند) این اعتراض برطرف می شود اما مصادره به مطلوب خواهد بود (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۵۰).

۲) اشکال بر شیخ عبدالقاهر درباره ضمیر بعد از حرف نفی

شیخ عبدالقاهر دلیل ناممکن بودن گزاره های دوم، یعنی «ما أنا ضَرَبْتُ إِلَّا زَيْدًا» و ... را چنین بیان کرده اند که نقض کردن نفی در عبارت بالا با «إلا» اقتضا می کند که گوینده آن، زید را حتماً زده باشد و از سوی دیگر در پی آوردن ضمیر، بعد از حرف نفی، اقتضا می کند که زید را زده باشد و این تناقض است. سکاکی نیز با او همداستان است (سکاکی، ۱۹۸۷: ۲۳۲-۲۳۳).

اما در باب نظر سکاکی و عبدالقاهر، اشکالی هست و آن اینکه پذیرفتنی نیست آمدن ضمیر بعد از حرف نفی، چیزی را که آنها گفتند، اقتضا کند. اگر گفته شود، استثنای موجود در این عبارت، مُفَرَّغ است (مستثنای آن حذف شده است) و این استثناء

اقتضا می‌کند که «زدن هیچ یک از مردم» هم صورت نگرفته باشد که لازم‌هاش آن است که «زدن زید هم صورت نگرفته باشد»، ما خواهیم گفت: حتی اگر این مقدمه، آن نتیجه را الزامی کند، باز این لزوم، به سبب جلو آوردن مسندئ‌لیه نبوده است؛ زیرا وقتی مسندئ‌لیه، مقدم نیاید هم باز این اشکال وارد می‌شود. مانند اینکه بگوییم: «ماضربتُ إلا زیداً» (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۲۸).

ب. اشکالات خطیب قزوینی بر سکّاکي

۳) اشکال بر شیخ عبدالقاهر درباره ضمیر بعد از حرف نفی

عین اشکال فوق را خطیب بر نظر سکّاکي نیز مطرح می‌کند که شرح آن در فراز پیشین آمد.

۴) اشکال بر تعریف سکّاکي از علم معانی

سکّاکي گفته است: «علم معانی، تتبع و تحقیق ویژگی ترکیب‌های کلامی است در بهره‌دهی معنایی و آنچه از استحسانات (زیبایی‌ها) و غیر آن به این ترکیبات مربوط و متصل است؛ تا در اثر ممارست در این بررسی‌ها، سخن‌ور از مطابق نبودن کلامش با مقتضای حال، ایمن شود» (سکّاکي، ۱۹۸۷: ۱۶۱).

به این نظر سکّاکي اشکالی وارد است: واژه «تتبع» و تحقیق، چنانچه در تعریف او آمده است از جنس دانش نیست و واژه «تتبع» بر علم صدق نمی‌کند.

۵) اشکال بر تعریف سکّاکي از تعریف حقیقت عقلی

سکّاکي گفته است: «حقیقت عقلی، کلامی است که «حکم نزد متکلم» از «آن کلام» قابل بهره‌برداری است». وی در ادامه می‌گوید: اینکه گفتیم «آنچه در نزد متکلم است» و نگفتیم «آنچه در نزد عقل است» تنها از این رو بود که کلام جاهل را نیز که گفت: «طیب، بیمار را شفا داد» (از نظر آن جاهل) نمایانگر شفای مریض از سوی طیب دانسته، در زمره «حقیقت» به شمار آورم، گرچه این خبر حاوی آن چیزی نباشد که عقل سلیم و دقیق در این باره حکم می‌کند (سکّاکي، ۱۹۸۷: ۱۶۶).

نگارنده (خطیب قزوینی) این گفته جناب سکّاکي را خالی از ایراد نمی‌داند و بر آن است که این تعریف، تعریفی «مطّرد» (مانع‌آغیار) نیست؛ زیرا در مورد جملاتی اسنادی که مُسند آن فعل، یا متصل به فعل نیست نیز صدق می‌کند؛ مثل جمله «الإنسان حیوان» که نه می‌توان آن را حقیقت نامید، نه می‌توان آن را مجاز خواند (خطیب، ۱۳۹۷: ۶۹-۷۰).

۶) اشکال در تعریف سکّاکي از مجاز عقلی

(سکّاکي سپس می‌گوید): آوردن قید «إفادة للخلاف لا بواسطة الوضع» بدان سبب است که از مجاز لغوی در یک صورت احتراز شود و آن، صورتی است که کسی ادعا کند مثلاً فعل «أُنبِت» در اصل اگرچه برای مطلق رویاندن استفاده شده است، در مقام استعمال، تنها برای رویاندن از جانب خداوند قادر مختار استعمال می‌شود یا ادعا کند که اصل وضع لغت «أُنبِت» برای رویاندن توسط خداوند قادر مختار بوده است (سکّاکي، ۱۹۸۷: ۱۶۷).

نگارنده (خطیب) در خصوص این نظر سکّاکي نیز اشکالاتی دارد؛ زیرا به نظر می‌رسد بطلانِ طردِ موارد خارج از تعریف با آنچه سکّاکي ذکر کرده است، پذیرفتنی نیست؛ زیرا وی در تعریفش با ذکر عبارت «گونه‌ای از قرینه‌های بیانگر اراده اصلی متکلم (تأول)» از این حیطة خارج شده است. همچنین جامعیت این تعریف بر افراد نیز با آنچه سکّاکي گفته محقق نمی‌شود؛ زیرا مُراد از «خلاف ماعندالعقل» خلاف «ما فی نفس الأمر والواقع» است (بنابراین مثال «هزم الأمير الجند» از تعریف مجاز خارج نمی‌شود؛ زیرا از آنجا که لشگر امیر سپاه دشمن را شکست داده، این خبر، خلاف نفس الأمر و واقع است. پس اگر سکّاکي قید «خلاف ما فی العقل» را هم می‌گفت، این قبیل مثال‌ها از تعریف خارج نمی‌شوند (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۷۲).

۷) اشکال بر رأی سکاکی در باب اغراض تعریف مسندالیه

سکاکی به این بحث، مطلبی افزوده و می‌گوید: شناساندن مسندالیه با موصول، ممکن است وسیله‌ای برای محقق شدن خبر باشد، مثل این شعر:

إِنَّ اللَّيْلَ ضَرَبَتْ بَيْتًا مُهَاجِرَةً بِكَوْفَةِ الْجَنْدِ غَالَتُ وَدَهَا غُولٌ^۱

«آن یار دلکشی که از دیار ما رخت برکشید و کوفه را منزل و مأوی گزید، رشته محبت ما بُرید و میدان پیوستگی‌ای که بین ما بود را غولی درنوردید.»

نیز ممکن است شناساندن مسندالیه با موصول وسیله‌ای باشد برای هوشیار کردن مخاطب از اشتباهی که در ذهن خود مرتکب شده است؛ مثل این بیت:

إِنَّ الَّذِينَ تَرَوْنَهُمْ إِيَّاهُمْ يَشْفِي غَالِيلاً صُدُّوهُمْ أَنْ تُصْرَعُوا

(سکاکی، ۱۹۸۷: ۱۸۲)

در این رأی سکاکی، اشکال است؛ زیرا (به نظر نگارنده = خطیب) بین «اشاره به وجه بنای خبر» و «اشاره به محقق شدن خبر» تفاوتی نیست. پس چگونه می‌شود که اولی را وسیله‌ای برای نیل به دومی قرار داد؟ ضمن اینکه مسندالیه در بیت دوم فاقد اشاره به علت بنای خبر بر آن است، بلکه بعید نیست که در آن اشاره‌ای به بناء نقیض خبر بر مسندالیه باشد (خطیب، ۱۳۹۷: ۹۶).

۸) اشکال در باب نظر سکاکی بر یکسان بودن تعظیم با تکثیر و تحقیر با تقلیل

سکاکی بین بزرگداشت (تعظیم) و زیاد نشان دادن (تکثیر) تفاوتی قائل نیست. همچنین وی بین کوچک داشتن (تحقیر) و کم نشان دادن (تقلیل) مسندالیه، فرقی نمی‌گذارد. (۱) سکاکی در جمله «شَرُّ أَهْرًا ذَا نَابٍ»، نکره بودن مسندالیه را به جهت بزرگداشت آن و نیز (۲) در عبارت شریفه قرآنی «وَلَكِنَّ مَسْنَهُمْ نَفْحَةً مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ^۲» (انبیاء/۴۶) نکره آوردن مسندالیه را به جهت کوچک داشتن آن دانسته است (سکاکی، ۱۹۸۷: ۱۹۳).

در این دو رأی سکاکی، اشکال است. به اشکال بر نظر اول او (از این باب که مقدم آوردن مسندالیه در آن عبارت برای خاص کردن حکم جمله به آن است نه برای بزرگداشتش؛ زیرا معنی این جمله در واقع این عبارت می‌شده است: «ما أَهْرًا ذَانَابٍ إِلَّا شَرُّ» (ترجمه: فقط شرّ او را می‌راند) کمی جلوتر خواهیم پرداخت. اما در باب نظر دوم او، اختلاف نظر ما با سکاکی به این دلیل است که تقلیل و کوچک دانستن مسندالیه از خود صیغه که برای «مرّة» و یک دفعه است استفاده می‌شود و نیز از مفهوم خود کلمه «نَفْحَة» چنین برمی‌آید؛ زیرا عرب‌ها زمانی «نَفَحَتِ الرِّيحُ» می‌گویند که بادی وزیده باشد؛ یعنی یک وزش مختصر و جمله «نَفْحِ الطَّيْبِ» هنگامی گفته می‌شود که عطری منتشر شده است؛ یعنی یک عطر خوش، همان‌طور که می‌گوییم شمیمی از عطر. به کاربردن کلمه «نَفْحَة» درباره چیز بد و شرّ، از مقوله استعاره و به عاریت گرفتن کلمه در خارج از حوزه کاربرد اولیه آن است؛ زیرا واژه «نَفْحَة» در اصل برای چیزهای نیک و خوب استفاده می‌شود، مثلاً: «كَلِمَةٌ نَفْحَةٌ طَيِّبَةٌ» در عربی یعنی وزشی از نیکی و نیکویی‌ها (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۱۲).

^۱ قصیده عبدة بن الطیب

^۲ و اگر شمه‌ای از عذاب پروردگارت به آنها برسد (ترجمه آیتی).

۹) اشکال بر سکاکی در باب علل تقدیم مسندئلیه

سکاکی هم در رابطه با علل مقدم شدن مسندئلیه در کلام، به موردی اشاره کرده و گفته است: و یا چون توصیف کردن مسندئلیه به خبر جمله، مطلوب گوینده باشد نه صرفاً دادن خبر؛ همان گونه که به عنوان مثال اگر از شما پرسند: «کیف الزاهد؟» در پاسخ بگویند: «الزاهد یشرّب و یطرب» یا از این جهت که مقدم آوردن مسندئلیه موجب تخصیص بیشتر آن شود، مانند این شعر:

مَتَمِّی تَهْزُزُ بَنی قَطَن تَجِدُهُمْ سُوْفَا فِی عَوَاتِقِهِمْ سُوْفُ
جُلُوسٌ فِی مَجَالِسِهِمْ رِزَانٌ وَ اِنْ ضَعِيفٌ اَلَمْ فَهْمٌ خُفُوْفٌ^۱

که مراد از این مثال، عبارت «هُم خُفُوْفٌ» است (سکاکی، ۱۹۸۷: ۱۹۶).

در این دیدگاه سکاکی، اشکالی است؛ زیرا در عبارت «نه خود خبر»، عملاً سکاکی بر این مطلب صحنه گذاشته که مقصود از جمله خبری صرفاً خبر آن جمله است، حال آنکه این فرض درستی نیست؛ زیرا «خبر» به تنهایی، «تصوّر» است نه تصدیق. در حالی که آنچه از خبر مورد انتظار است، تنها و تنها «تصدیق» است. اگر منظور سکاکی از گفتن این جمله، مطلق وقوع خبر در جمله باشد نیز باز حرف درستی نرده است؛ چرا که در ادامه توضیح خواهیم داد که در عباراتی مانند این، اصلاً نباید به مسندئلیه خاصی پرداخت، مثل جمله «وَقَعَ الْقِيَامُ» (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۲۵).

۱۰) اشکال بر سکاکی درباره ضمیر بعد از حرف نفی

شیخ عبدالقاهر و سکاکی دلیل ناممکن بودن گزاره‌های دوم، یعنی «مَا اَنَا ضَرَبْتُ اِلَّا زَيْدًا» و ... را چنین بیان کرده‌اند که نقض کردن نفی در عبارت بالا با «اِلَّا» اقتضا می‌کند که گوینده آن، زید را حتماً زده باشد و از سوی دیگر در پی آوردن ضمیر، بعد از حرف نفی، اقتضا می‌کند که زید را زده باشد و این تناقض است (سکاکی، ۱۹۸۷: ۲۳۲-۲۳۳).

اما در باب نظر سکاکی و عبدالقاهر، اشکالی هست و آن اینکه پذیرفتنی نیست آمدن ضمیر بعد از حرف نفی، چیزی را که آنها گفتند، اقتضا کند. اگر گفته شود استثنای موجود در این عبارت، مُفْرَغ است (مستثنای آن حذف شده است) و این استثناء اقتضا می‌کند که «زدن هیچ یک از مردم» هم صورت نگرفته باشد که لازمه‌اش آن است که «زدن زید هم صورت نگرفته باشد»، ما خواهیم گفت: حتی اگر این مقدمه، آن نتیجه را الزامی کند، باز این لزوم، به سبب جلو آوردن مسندئلیه نبوده است؛ زیرا وقتی مسندئلیه، مقدم نیاید هم باز این اشکال وارد می‌شود؛ مانند اینکه بگوییم: «مَا ضَرَبْتُ اِلَّا زَيْدًا» (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۲۸).

۱۱) اشکال خطیب بر سکاکی درباره دلالت تقدیم بر تخصیص

در عین حال سکاکی، صراحت دارد که تقدیم تنها زمانی دلالت بر تخصیص می‌کند که با ضمیر یا اسم نکره‌ای آمده باشد که در تقدیر تأخیر بوده باشد. بنابراین، جمله‌ای مانند «مَا زَيْدٌ قَامَ» آن طور که «شیخ» گفته «مفید تخصیص است» درحالی که بر طبق آنچه «سکاکی» گفته «مفید تخصیص نیست» و جمله‌ای مانند «مَا اَنَا قَمْتُ» آن طور که «شیخ» گفته «بی قید و شرط مفید

^۱ گوینده این دو شعر معلوم نیست و «تهزز» به معنی هجوم بردن به دشمن است. عبارت «تجدهم سیوفاً» یعنی در تیزی مانند شمشیر. «رزان» جمع رزین، به معنی محکم و استوار. خوف، مصدر خَفَّ به معنی «أسرع» (شتافت). شاعر در این بیت آنان را به کبر و نخوت در عبارت «متی تهزز الی آخر» و به عظمت و شرف در «جلوس فی الی آخر» و به بخشش و کرم در «اِنَّ ضعیفٌ اَلَمْ اِلی آخر» و بعد از این دو بیت این بیت است:

اِذَا نَزَلُوا حَسْبُهُمْ بَدْرًا وَ اِنْ رَكِبُوا فَاِنْهُمْ حَتْمًا

ترجمه: چون از اسبان پیاده شوند، چهرشان چون ماه است و چون بر اسبان سوار شوند، شهبورانی گشوده هستند.

تخصیص است» و آن طور که «سکّاکي» بیان کرده «با فرض مؤخر بودن مسنداًلیه در اصل جمله) مفید تخصیص است» (سکّاکي، ۱۹۸۷: ۲۲۳-۲۲۴).

خطیب می نویسد: گرچه ظاهر کلام شیخ این است که مسنداًلیه معرفه شده آنگاه که بعد از نفی واقع نشود و خبر آن مثبت یا منفی باشد چه با ضمیر و چه با اسم ظاهر می تواند مفید اختصاص باشد؛ ولی در عمل، شیخ، خود تنها مثال های ضمیردار آورده و کلام سکّاکي در اینکه مسنداًلیه معرفه در حالت فوق مفید تخصیص نیست، بسیار صریح است. پس جملاّتی همچون «زیّد قام» می تواند بر اساس قول شیخ، مطلقاً مفید اختصاص باشد در حالی که در نزد سکّاکي اصلاً مفید اختصاص نیست. البتّه در مورد دلایلی که مبنای نظر سکّاکي است اشکالاتی وجود دارد:

نخست آنکه فاعل و تأکید، تا زمانی که فاعل، فاعل بوده و تأکید، تأکید باشد، هیچ یک مقدم واقع نمی شوند؛ بنابراین مجاز شمردن جلو آوردن (تقدیم) تأکید - و نه فاعل - تحکمی آشکار و سخنی بی دلیل و گزاف است (که شیوه ای پسندیده و علمی نیست). دیگر آنکه ما نمی پذیریم اگر در اصل جمله، مسنداًلیه نکره جزئی مؤخر تصوّر نشود که بعداً مقدم شده است، آن را نتوان نشانه تخصیص دانست؛ زیرا همانطور که قبلاً ذکر شد، جایز است تخصیص به جهت تهویل (ترسناک جلوه دادن) یا جهات دیگری حاصل گردد. و سوم، اینکه ما نمی پذیریم که ممتنع است که از جمله «شَرُّ أهرِّ ذَا ناب» جمله «المُهرُّ شَرُّ لا خیر» اراده شده (و از آن حصر جنس، قصد شده) باشد (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۳۸).

۱۲) اشکال بر سکّاکي درباره افاده تخصیص از خبر

سکّاکي سپس می گوید: از جمله مواردی که مفید تخصیص است، خبری است که خداوند ° که کلام او بالاتر از همه سخن هاست - از قوم شعیب علیه السلام نقل می کند که گفتند: «وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بَعزیز»؛ یعنی ای شعیب! آنچه نزد ما عزیز است تو نیستی بلکه عشیره توست! زیرا «خویشان تو» هم کیش ما هستند. به همین جهت شعیب علیه السلام - در پاسخ آنها می گوید: «أَرْهَطِي أَعزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ» (هود/۹۲)؛ یعنی آیا خویشان من در نزد شما عزیزتر از (فرستاده) خداوند است؟ در حالی که اگر معنای عبارت اول را این بگیریم که «تو در نزد ما عزّتی نداری» دیگر جواب سؤال گونه شعیب نبی - علیه السلام - با گفتار آنها مطابقت ندارد (سکّاکي، ۱۹۸۷: ۲۳۲).

در این رأی سکّاکي اشکالی هست؛ زیرا گفته قوم شعیب «وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بَعزیز» از مقوله «أَنَا عارف» در بحث قبل است نه از باب «أَنَا عَرَفْتُ»، و دستاویز قرار دادن جواب شعیب برای درست انگاشته شدن دیدگاه سکّاکي ارزش علمی ندارد؛ زیرا آن حضرت، «واقعیت عزیزتر بودن قوم و عشیره اش از او در نزد کافران» را می توانسته از خلال این گفته کفار دریابد که گفتند: «وَلَوْ لَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ» (هود/۹۱) (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۴۱).

۱۳) اشکال خطیب بر سکّاکي درباره دلالت تقدیم مسندالیه بر عمومیت

گفته شده «... مسنداًلیه، گاهی مقدم بر سایر اجزای جمله می آید تا بر عام بودن آن دلالت کند، مثل جمله «كُلُّ إِنسانٍ لَم يَقمْ» که در آن «كُلُّ» به این جهت در آغاز آمده است که «به پا نخاستن همه انسان ها» را به شنونده بفهماند؛ زیرا قضیه موجبۀ معدوله مهمله در حکم قضیه سالیبه جزئیه است که نفی حکم را از برخی افراد، نه تمامی آنها را در خود دارد. هرگاه جمله ای با کلمه «كُلُّ» آغاز گردد، این امر به جهت «عام» جلوه دادن مسندالیه صورت گرفته است نه «تأکید» بر نفی حکم از برخی افراد؛ زیرا «تأسیس» همواره از «تأکید» بهتر است. اگر چنانچه کلمه «كُلُّ» در ابتدای کلام نیاید و گفته شود: «لَم يَقمْ كُلُّ إِنسانٍ»، آنگاه معنی این جمله، «نفی» برخاستن از بخشی از افراد خواهد بود نه همه آنها؛ زیرا قضیه سالیبه مهمله در قوه و

برابر قضیه سالبه جزئی است که به سبب قرار گرفتن موضوع آن در سیاق نفی، مستلزم سلب حکم از همه افراد موضوع می‌شود. در این حالت، هرگاه جمله‌ای با سور «کل» آغاز گردد شایسته است «نفی» حکم از بخشی از افراد موضوع را از آن استنباط کنند تا موجب «ترجیح تأکید بر تأسیس» نشود (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

در این سخن اشکالی هست، زیرا (اولاً) نفی حکم از بخشی از افراد در شکل نخست (یعنی موجباً معدولاً مهمله) مانند جمله «إنسانٌ لم یَقْم» و نفی حکم از یکایک افراد در شکل دوم (یعنی سالبه مهمله) مانند جمله «لم یَقْم إنسانٌ» تنها به واسطه اسناد حکم به انسان است. پس هرگاه واژه «کل» به «انسان» اضافه شود و اسناد به آن حواله و منتقل گردد، در حالت نخست «نفی حکم از بخشی از افراد» و در حالت دوم، «نفی حکم از یکایک آنها» رسانده می‌شود که در واقع در هر دو حالت، واژه «کل»، تأسیسی است نه تأکیدی؛ زیرا کارکرد تأکید، تقویت معنایی است که پیش‌تر با واژگان دیگری به شنونده منتقل شده است، (نه به وسیله اسناد که از نسخ واژگان نیست) در حالی که آنچه ما در پیش رو داریم از این دست نیست. (ثانیاً) علاوه بر این حتی اگر بپذیریم کلمه «کل» در اینجا افاده تأکید می‌کند (باز سخن این قائل صحیح نیست که می‌گفت در صورت دوم، یعنی مثال «لم یَقْم إنسان» که به خاطر وقوع نکره در سیاق مفید عموم بود، وقتی کل با آن می‌آید افاده نفی حکم از بعضی از افراد می‌کند و این تأسیس است) زیرا در این صورت باز هم کل، مفید تأکید است نه تأسیس؛ زیرا وقتی جمله «لم یَقْم إنسان» افاده عموم نفی می‌کند، افاده نفی از بعضی از افراد را هم خواهد داشت. بنابراین «کل» اگر افاده نفی بعضی افراد را داشته باشد، افاده معنایی کرده که قبلاً در ضمن «لم یَقْم إنسان» بیان شده و این تأکید آن است؛ بنابراین اگر ما اختیار کردیم که جمله «لم یَقْم کل إنسان» مفید عموم است و قبول کردیم. (ثالثاً) در عبارت «لم یَقْم إنسان» این قضیه، سالبه مهمله قلمداد شد که در قوه سالبه کلیه است؛ حال آنکه بر این امر اعتراف شد که نکره در سیاق نفی، مفید عموم است و اگر چنین شد، پس قضیه خود سالبه کلیه است نه مهمله‌ای که در حکم سالبه کلیه است. (رابعاً) اگر این گوینده (ابن مالک) بگوید: «چنانچه جمله‌ای با کلمه «کل» حاکی از معنی مخالف همان جمله بدون این کلمه نباشد، آنگاه آوردن کلمه «کل» در چنین جایگاهی بی‌فایده است»، در پاسخ خواهیم گفت: این سخن در صورت دوم صحیح است ولی در صورت نخست صحیح نیست؛ زیرا می‌توان گفت: فائده آمدن «کل» در صورت نخست دلالت بر نفی حکم از بخشی از افراد است به دلالت مطابقی (دلالت لفظ بر تمام معنی خود از جهت آنکه لفظ برای آن نام‌گذاری شده است) (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۴۷-۱۴۸).

۱۴) اشکال خطیب بر سگاکي درباره ذکر مسند از سر شگفتي نسبت به آن

سگاکي می‌گوید: (ذکر) مسند، به دلالت قراین احوال کلام گاه نیز از سر شگفتي از مسندِ إليه است آنچنان که در این جمله می‌بینیم: «زیدٌ یقاومُ الاسد» (سگاکي، ۱۹۸۷: ۲۰۷). در این سخن سگاکي اشکالی هست و آن اینکه هرگاه قرینه‌ای در جمله وجود داشته باشد، شگفتي بدون ذکر مسند نیز قابل بیان است (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۸۶).

۱۵) اشکال خطیب بر سگاکي درباره مفرد آوردن مسند

سگاکي می‌گوید: حالتی که در آن اقتضا می‌کند مسند به صورت مفرد (با تعریف ذکر شده) بیاید، آنجاست که مسند فعلی باشد نه اسمی، و مقصود از خود ترکیب جمله، تقوی و تقویت حکم مندرج در جمله (بنا به تعریف بالا) نبوده باشد. منظور از «مسند فعلی» مسندی است که ثبوت امری یا انتفای امری را برای مسندِ إليه در بر داشته باشد؛ مانند این جملات: «أبو زیدٍ منطلقٌ» و «الکرُّ من البرِّ بیستین» و «ضربَ أخو عمرو» و «یشکرکَ بکرٌ إن تُعطه»؛ و نیز مانند جمله «فی الدارِ خالدٌ»؛ اگر آن را بنابر احتمال قوی‌تر از بین دو فرض به قرینه کامل شدن صله با ظرف به این معنا بدانیم: «استقرَّ أو حصل فی الدار»؛ چیزی که

در جمله «الذی فی الدارِ أحوک» شاهد آن هستیم (سکاکی، ۱۹۸۷: ۲۰۷).

خطیب قزوینی می‌نویسد که درباره این نظر سکاکی از دو جهت اشکال وجود دارد:

نخست، آنچه سکاکی درباره تعریف مسند فعلی می‌گوید باید در تعریف مطلق مسند (همه انواع مسند) آورد. ظاهراً منظور وی از چنین تعریفی، احتراز از مسندهای سببی بوده است؛ زیرا او در کتابش پس از عبارات فوق، مسند سببی را در مقابل مسند فعلی، مطرح و با دو جمله زیر، دو نمونه از آن را بیان می‌کند: «زید أبوه منطلق» یا «إنطلق» و «الکرُّ من البرِّ بستین» «یک پیمانانه گندم، به بهای شصت درهم است». بنابراین چنانکه ملاحظه می‌شود سکاکی مثال‌های مسند سببی را در مقابل مثال‌های مسند فعلی قرار می‌دهد، گرچه هر دو در اصل معنا با هم مشترک‌اند.

دوم، در جملات اسنادی هنگامی که ظرف خبر واقع می‌شود اگر این ظرف به صورت جمله‌ای، فرض شود، همانطور که سکاکی چنین پنداشته است، آنگاه جمله «الکرُّ من البرِّ بستین» در اصل، «الکرُّ من البرِّ إستقرَّ بستین» قلمداد شده است. در این حالت، برخلاف چیزی که سکاکی گفته، مسند، خود یک جمله است و بنابراین دو اسناد در مسند حاصل می‌شود که موجب تقوی و تقویت حکم بر اساس تعریفی می‌شود که در بالا گفته شد (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۸۸-۱۸۹).

۱۶) اشکال خطیب بر سکاکی درباره افاده شمولیت از کلمه کل

سکاکی جمله «کلُّ رجلٍ عارفٍ و کلُّ إنسانٍ حیوان» را هم مثالی برای همین انگیزه بلاغی می‌داند (سکاکی، ۱۹۸۷: ۱۸۹). البته نگارنده (خطیب قزوینی) به این دیدگاه سکاکی اشکالی دارم؛ زیرا کلمه «کل»، گاه به صورت پایه‌ای و «تأسیسی» در جمله واقع می‌شود و آن هنگامی است که شمول حکم خبر از خود به‌کارگیری کلمه «کل» برداشت شود و اگر «کل» در جای خود نباشد، شمول از جمله فهمیده نخواهد شد، و گاه کلمه «کل» در نقش «تأکیدی» در جمله قرار می‌گیرد و در این صورت دیگر «کل» از ابتدا مفهوم شمول را نمی‌رساند بلکه شمولیت قبل از آمدن «کل» به واسطه اداتی دیگر بیان شده و «کل» تنها مانع از استعمال آن ادات - که شمول را رسانده و اقتضای آن را داشته‌اند- در «غیر شمول» می‌شود و به بیانی دیگر، بر شمول تأکید می‌کند (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۱۹).

۱۷) اشکال خطیب بر سکاکی درباره معرفه آوردن به سبب معهود بودن

در آیه کریمه «فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَىٰ وَمَنْ مَعَهُ»^۱ (اعراف/۱۳۱) که در آن سمت «حسنه» با «إذا» آمده است؛ به این علت که مقصود از «حسنه» مطلق هر حسنه است که دستیابی به آن امری قطعی بوده است؛ به همین دلیل «حسنه» با الف لام (ال) جنس به صورت معرفه آورده شده است. سکاکی، معرفه آوردن «الحسنه» به دلیل معهود بودن آن را نیز جایز دانسته است و می‌نویسد: «این ادای حق بلاغت و سخنوری در اعلا درجه آن است» (سکاکی، ۱۹۸۷: ۲۴۱).

درباره این سخن سکاکی (مبنی بر عهدی بودن الف و لام در الحسنه) اشکالی دارم. «اشکالی که خطیب به این نظر گرفته، از آن جهت است که سکاکی «الحسنه» را در اینجا مطلق «حسنه» انگاشته است، در حالی که «اطلاق»، عهدی بودن و معهود بودن چیزها را متنی می‌کند. به این اشکال، خطیب چنین پاسخ داده است که منظور سکاکی از «عهد»، همان «عهدی» است که وی در روشش در پایین آوردن منزلت «حقیقت» به مرتبه «معهود» به جهات بلاغی به آن اشاره می‌کند. همچنین چیزی که اطلاق آن را متنی می‌کند، عهد حقیقی است که در آن فرد معینی منظور نظر قرار گرفته باشد. بنابراین، آنچه سکاکی گفته (در

^۱ چون نیکی نصیبشان می‌شد می‌گفتند: حق ماست. و چون بدی به آنها می‌رسید، موسی و همراهانش را بدشگون می‌دانستند. ° ترجمه آیتی

مقایسه با نظر خطیب قزوینی) حق مطلب را از نظر بلاغی به نحو شایسته‌تری به جا می‌آورد؛ زیرا «معهود» در مقایسه با اسم جنسی که عهدی در رابطه با آن در ذهن وجود ندارد، از حیث تحقق بسیار به ذهن نزدیک‌تر است. اما این مطلب خالی از دشواری و تکلف نیست (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۹۲-۱۹۱).

۱۸) اشکال خطیب بر سگّاکِ درباره دیدگاه وی به متعلقات فعل

سگّاکِ «مقدم آوردن متعلقات فعل به سبب جلب توجه شنونده» را مطلقاً دو قسم می‌کند (سگّاکِ، ۱۹۸۷: ۲۳۶-۲۳۷): نخست این است که آنچه در سخن مقدم آورده شده در اصل نیز «مقدم» باشد و موجبی برای عدول از آن در اصل وجود نداشته باشد:

۱. مثل مبتدای «معرفه» که در اصل، همواره بر خبر مقدم می‌آید؛ مانند: «زیدٌ عارفٌ»
 ۲. همچنین «ذوالحال معرفه» که اصل بر این است که بر «حال» مقدم شود؛ مانند: «جاءَ زیدٌ راکباً»
 ۳. و مانند هر عاملی که در اصل، بر معمول خود مقدم است؛ مثال: «عَرَفَ زیدٌ عمرًا» و «كَانَ زیدٌ عارفًا» و «إِنَّ زیدًا عارفٌ»
 ۴. و مانند «فاعل» که اصل بر این است که بر مفعول‌ها و عناصری از قبیل حال و تمییز که شبیه مفعول‌اند پیشی بگیرد؛ مانند: «ضَرَبَ زیدٌ الجانی بالسَّوطِ یومَ الجمعةِ أَمَامَ بَکرٍ ضَرْبًا شَدیدًا، تَأدیبًا لَهُ مُمْتَلِئًا مِنَ الْعُضْبِ» و یا «إِمتلأَ الإناءُ ماءً»
 ۵. و مانند آنچه در حکم مبتداست از دو مفعول در افعال باب «عَلِمْتُ»؛ مانند «عَلِمْتُ زیدًا مُنْطَلِقًا»
 ۶. یا «آنچه در حکم فاعل است» از قبیل دو مفعول باب‌های «أَعْطیتُ» و «كَسوتُ» در عبارات «أَعْطیتُ زیدًا درهماً» و «كَسوتُ عُمرًا جُبَّةً»
 ۷. و مانند مفعول بی‌واسطه که اصل در آن مقدم شدن بر مفعول باواسطه است؛ مانند «ضَرَبْتُ الجانیَ بالسَّوطِ»
 ۸. و مانند توابع که اصل بر این است که پس از متبوع خود بیایند (و متبوعشان بر آنها پیشی بگیرد).
- دوم این است:

۱. «توجه به آنچه مقدم شده است و اعتنا به شأن و منزلت آن به گونه‌ای که به خودی خود پیش چشم است و توجه به آن پیوسته در حال افزایش است؛ چنانکه هنگامی که در فراق یاری باشید و از شما پرسیده شود: «ما تَتَمَنّی؟» (چه آرزویی دارید؟) می‌گوید: «وَجَهةُ الحَبیبِ أَتَمَنّی». عبارت قرآنی (انعام/۱۰۰) «وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرکاءَ»^۱ هم از این جهت که «لِلَّهِ شُرکاءَ»، دو مفعول «جَعَلُوا» هستند، حاکی از همین امر است.

۲. نیز عنایت و توجه به آنچه مقدم شده است گاه به دلیل اتفاقی است که چنین عنایتی را در پی دارد. (۱) آنچنان‌که اگر شما زمانی تصور کنید که مخاطبی انتظار دارد که از چیزی ذکری به میان آورید، در این حالت، شما خود را معرض امری می‌بینید که شأن آن اینچنین است که ساعت به ساعت از شما درخواست یادشدن می‌شود. در این صورت، هرگاه فرصت مناسبی برای یادکردن از آن، پیش بیاید شما از او یاد می‌کنید.

(۲) یا هنگامی که به چیزی وعده داده شوی که از دو جهت وقوع آن بعید به نظر می‌رسد در حالی که جهت اول از جهت دوم در بعید پنداشتن وقوع آن چیز، مؤثرتر و دخیل‌تر باشد. در این حال، ذهن شما به اعتبار هریک از آن دو جهت، به گونه‌ای متفاوت در باب انکار وقوع آن وعده می‌اندیشد: پس به اعتبار جهت ضعیف‌تر، انکاری اندک‌تر و به اعتباری جهت قوی‌تر، انکاری شدیدتر خواهد داشت. از آنجا که این انکار بدون قصد کردن آن امر ممکن نیست، در نتیجه تفاوت در انکار

^۱ برای خدا شریکانی از جن قرار دادند ° ترجمه آتی

هم به تفاوت در جهت قصد آن امر و ذکر آن در کلام خواهد بود. در چنین حالاتی، «بلاغت» ایجاب می‌کند هنگامی که بخواهید «آن امر را انکار کنید» در حالت اول بگویید: امری که از جهت دوربودن از وقوع، وضع آن اینگونه است چگونه می‌تواند باشد؟

۳) یا مثل زمانی که بدانید مانعی بر سر راه «تأخیر» وجود دارد که «مجرور» بر «وصف» در آن پیشی گرفته است، زیرا با وجود این شما می‌دانید پایان یافتن وصف با پایان یافتن چیزهایی است که در صله موصول قرار دارد. آنچه سکاکی گفته از چند زاویه قابل اشکال است:

نخست اینکه سکاکی مقدم آوردن «لله» بر «شُرکاء» را به سبب عنایت و اهمیت بخشیدن به آن دانسته است، در حالی که چنین نیست؛ زیرا آیه به شیوه «انکار توییخی» (استفهام با هدف انکار آنچه پرسیده می‌شود) نازل شده، بنابراین ممتنع است با انکار تعلق «جَعَلُوا» به «لله»، تعلق آن به «شُرکاء» ثابت گردد؛ زیرا این نکته انکارکردنی نیست که می‌توان «ما» بی را متعلق به «جَعَلُوا» در عبارت فرض کرد و قرار داد. از اینجا معلوم می‌شود که انکار تعلق «جَعَلُوا» به «ما» به اعتبار تعلق «ما» به «شُرکاء» صورت می‌گیرد. به همین ترتیب، تعلق «جَعَلُوا» به «شُرکاء» به اعتبار تعلق آن به «الله» انکار می‌شود. پس هیچ فرقی بین این قرائت و عکس آن وجود ندارد.

با این بیان معلوم می‌شود که در کاربرد هر فعلی که دارای دو مفعول است، اعتنا به ذکر یکی از آن دو، جز با لحاظ تعلق آن به دیگری ممکن نخواهد بود. بنابراین، اگر یکی از آن دو مفعول بر دیگری مقدم شود، این تقدیم را نمی‌توان به توجه گوینده به آن نسبت داد.

دوم اینکه سکاکی، مقدم آوردن متعلقات فعل را با هدف پرهیز از ایجاد اخلال در معنای جمله و با قصد رعایت فاصله از قسم دوم دانسته است، در حالی که چنین نیست.

و سوم، سکاکی «من قومه» را به «الدنیا» متعلق می‌داند. چنین تقدیری، جز بر وجهی دور و بعید، معنای معقولی نخواهد داشت (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۲۴۴).

ج. اشکالات خطیب بر زمخشری

۱۹) اشکال خطیب بر زمخشری درباره دلالت ضمیر پس از نفی در فاعل در همان آیه

* زمخشری می‌گوید: آمدن ضمیر پس از حرف نفی در این عبارت قرآنی، دلالت می‌کند بر اینکه سخن در خصوص فاعل است نه فعل، مانند آنکه گفته شده باشد: «وَمَا أَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ بَلْ رَهْطُكَ هُمُ الْأَعَزَّةُ عَلَيْنَا» (تو پیش ما محبوبیتی نداری بلکه عشیره تو، نزد ما عزیز است) (زمخشری، ۱۴۳۰: ۴۹۵).

در این نظر زمخشری نیز اشکالی وجود دارد؛ زیرا ما نمی‌پذیریم که «درپی آمدن ضمیر پس از حرف نفی» وقتی که خبر، فعلی نیست، مفید مفهوم «حصر» باشد. پس اگر گفته شود، کلام در باب او و خاندانش گفته شده و اینکه خاندان شعیب (فارغ از خود آن حضرت) در نزد کافران عزیز بودند، آنگاه چگونه گفته شعیب علیه السلام درست خواهد بود که فرمود «أَرْهَطِي أَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ» (و «عزت» را بین قوم و خدا قرار داد)؟ ما در جواب می‌گوییم: سکاکی معنای عبارت «مِنَ اللَّهِ» را «مِنَ نَبِيِّ اللَّهِ» برمی‌شمارد که مضاف آن یعنی «نبی»، حذف شده باشد (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۴۲).

خود زمخشری هم زیباتر از سکاکی چنین گفته که بی‌اعتنایی و سستی نسبت به آن حضرت وقتی که ایشان پیامبر خدا بوده است، در واقع بی‌توجهی به عظمت خداوند است. پس هنگامی که خویشاوندان شعیب نزد کافران از خود او عزیزتر

بودند، در واقع، خویشاوندان شعیب در نزد کافران از خداوند، عزیزتر بوده‌اند (زمخشری، ۱۴۳۰: ۴۹۵).

۲۰) خطیب بر زمخشری دربارهٔ التفات

در باب این شعر امروالقیس:

تَطَاوُلٌ كَيْلٌ بِالْأَثْمَدِ	وَ نَامِ الْخَلْيُ وَ لَسَم تَرُقُدِ
وَ بَاتٍ وَ بَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ	كَكَيْلُهُ ذِي الْعَاثِرِ الْأَرْمَدِ
وَ ذَلِكَ مِنْ نَبِيٍّ جَاءَنِي	وَ خَبَرْتُهُ عَنِ بَنِي الْأَسْوَدِ

(امروالقیس، ۱۴۲۵: ۵۳)

«شبت در اثمَد به طول انجامید. بی غم خوابید و تو خوابیدی. شبی داشت چون شب خار در چشم که از درد آن بنالد و آن همه به سبب خبری بود که در مورد ابوالاسود به من رسید.»

زمخشری دربارهٔ این شعر گفته است: در آن، سه نوع «التفات» صورت گرفته است. این سخن بر اساس «تفسیر سکاکی از التفات» روشن و واضح است؛ زیرا بر اساس رأی سکاکی، در هر بیت از این شعر، یک التفات وجود دارد. البته کسی نگوید که التفات از نظر سکاکی، سخن برخلاف مقتضای ظاهر است و بنابراین نباید بیت سوم را به جهت بیان آن بر طبق مقتضای ظاهر از مصادیق التفات دانست، زیرا بر طبق آنچه قبلاً گفته‌ایم ما قبول نداریم که التفات نزد سکاکی تنها منحصر در سخن برخلاف مقتضاست [بلکه وی آن قسم را که برخلاف سیاق مقام بود ولی برخلاف مقتضای ظاهر نبود نیز جزء التفات برمی‌شمرد، لذا تفسیر وی از تفسیر دیگران اعم بود]. اما از نظر مشهور در بیت اول، التفاتی وجود ندارد و در بیت دوم، فقط یک التفات وجود دارد، بنابراین برای اینکه سخن زمخشری درست شود باید در بیت سوم، دو التفات وجود داشته باشد [در توجیه سخن زمخشری بر اساس رأی جمهور] گفته شده هر دو التفات در بیت سوم در واژه «جاءنی» است. نخست به سبب انتقال از مخاطب در بیت اول به متکلم و دیگر التفات از غایب در بیت دوم به متکلم (خطیب قزوینی، ۱۳۹۷: ۱۶۱)

اما ما بر این مطلب اشکال می‌آوریم؛ زیرا «انتقال»، تنها از امر موجود، صورت می‌پذیرد. هنگامی که انتقال از خطاب در بیت اول به غایب در بیت دوم صورت پذیرفت، دیگر خطاب بالفعلی موجود نیست که در بیت سوم، جامهٔ تکلم بر آن پوشانده شود. بنابراین، انتقال در بیت سوم، تنها از غیبت به تکلم صورت گرفته است نه از غیبت و خطاب قبل از آن. بنابراین در بیت سوم، فقط یک التفات موجود است.

۲۱) اشکال خطیب بر زمخشری دربارهٔ عطف بر جواب شرط

زمخشری عبارت «و وَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ» را عطف به جواب شرط در آیهٔ شریفه «إِنْ يَتَّقُوا اللَّهَ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَسْئَلُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَأَلْسِنَتَهُم بِالسُّوءِ وَوَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ» (ممتحنه: ۲) دانسته و می‌گوید: «اگرچه از نظر نحوی، فعل ماضی در باب به مضارع تغییر می‌یابد، ولی در آوردن فعل به لفظ ماضی نکته‌ای وجود دارد.» گویی گفته شده است: «و وَدَّوْا قَبْلَ كُلِّ شَيْءٍ كُفْرَكُمْ وَ ارْتِدَادَكُمْ» «و آنان بیش از هر چیزی کفر و ارتداد شما را دوست می‌دارند؛ یعنی آنها می‌خواهند که همهٔ بدی‌های این جهان و آن جهان را اعم از کشت و کشتار و دریدن پردهٔ حیا و آبرو به شما ملحق کنند و شما را کافر نمایند؛ حال آنکه کافر ساختن شما نخستین آسیبی است که آنان در صدد رساندنش به شما هستند، از آن رو که می‌دانند دین در نزد شما از

^۱. گر بر شما دست یابند، دشمن شما باشند و بر شما به بدی دست و زبان بکشایند و آرزو دارند که کافر شوید (ترجمه فولادوند).

جان‌هایتان عزیزتر است؛ زیرا شما جان‌هایتان را در راه دینتان بذل می‌کنید و مهم‌ترین چیز در نزد دشمن، سوءقصد به عزیزترین چیز در نزد دشمن است» (زمخشری، ۱۴۳۰: ۱۰۹۸).

خطیب قزوینی می‌نویسد: این بود کلام زمخشری که نظری زیبا و دقیق بود اما در قرار دادن «وَوَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ» به عنوان عطف بر جواب شرط اشکالی وجود دارد؛ زیرا نفسِ دوست داشتن آنها به گرایش مخاطبانشان به کفر، هرچند که بر مسلمانان ظفر نیابند، نیز حاصل است. بنابراین مقید کردن آن به شرط، فایده‌ای ندارد. بهتر بود که «وَوَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ» را جمله شرطیه می‌دانست، آن‌طور که در این آیه نیز آمده است: «وَإِنْ يَقَاتِلُوكُمْ يَوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَنْصُرُونَ» (آل عمران/۱۱۱) (خطیب قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۰۱).

د. اشکالات خطیب بر دانشمندان پیش از خود

۲۲) اشکال خطیب بر علمای پیشگام درباره بیان مسند به صورت جمله

بیان مسند به صورت جمله چنانکه قبلاً بیان شد، یا به جهت تقوی و نیرومندساختن حکم جمله با خود ترکیب (اسنادی یا فعلی) یا به خاطر سببی بودن مسند است (مسند سببی، جمله‌ای است که معنای آن مربوط به ذات مسنداًلیه نباشد بلکه به وسیله ضمیر، به یکی از بستگان مسنداًلیه مربوط شود).

«فعلی بودن» جمله‌ای که در مکان مسند می‌نشیند به خاطر فهماندن «تجدد» و «اسمیه بودن» آن برای رساندن مفهوم «ثبوت» است؛ زیرا یکی از شئون جمله فعلیه آن است که بر «تجدد» دلالت می‌کند و یکی از شئون جمله اسمیه آن است که بر «ثبوت» دلالت می‌کند.

اگر آیه شریفه «قَالُوا سَلَامًا ، قَالَ سَلَامٌ» (هود/۶۹) را در اصل «نُسَلِّمُ عَلَيْكَ سَلَامًا» بپنداریم و در پی آن تقدیر عبارت دوم را «سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» فرض کنیم، باز مشمول همین قاعده خواهد بود. تو گویی که حضرت ابراهیم - علیه السلام - با آدابی که از خداوند متعال در عبارت شریفه قرآنی «وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا» (نساء/۶۸) آموخته است قصد می‌کند تا سلام و تحیت فرشتگانی را که به او درود فرستادند بهتر از آنچه ایشان کردند به جا آورد و پاسخ گوید. وجه دیگری نیز برای این عبارت قرآنی ذکر شده که در آن دقت قابل توجهی به کار رفته است. لکن شبیه اصولی است که اهل فلسفه به آن می‌پردازند، و آن اینکه سلام، دعا برای سلامتی سلام‌شونده از هر نقص و کاستی است؛ به همین سبب، به صورت مطلق بیان می‌شود؛ حال آنکه برخوردار فرشتگان الهی از کمال وجودی، مانع از تصور تجدد سلام درباره آنان می‌شود؛ بنابراین شایسته بود که درود و تحیت آنان با آنچه بر ثبوت دلالت دارد، صورت پذیرد نه آنچه مبین تجدد است؛ در حالی که کمال انسان تجددپذیر است؛ زیرا مرتبه کمال در وجود آدمی حضوری بالقوه دارد و خروج آن از مرحله قوه به فعل که همانا فعلی شدن کمال در وجود اوست، به تدریج و پله‌پله رخ می‌دهد. بنابراین، سزاوار است که آن فرشتگان با آنچه مناسب و مطابق با تجدد وجود حضرت ابراهیم علیه‌السلام است به آن جناب، تحیت و درود و سلام گفته باشد، نه با آنچه از جنس ثبوت و عدم تجدد است. ولی من به این بیان اشکال دارم (علت اشکال خطیب به این قول این است که حضرت ابراهیم (ع) هنگامی که به آنها

۱. و اگر با شما بچنگند، به شما پشت می‌کنند، آن‌گاه یاری نمی‌شوند (ترجمه مشکینی).

۲. گفتند: سلام. گفت: سلام (ترجمه آیتی).

۳. چون شما را به درودی نواختند به درودی بهتر از آن یا همانند آن پاسخ گوید. هرآینه خدا حسابگر هر چیزی است (ترجمه آیتی).

سلام کرد نمی‌دانست که آنها ملائکه‌اند به دلیل این آیه شریفه که فرمود: «قال سلامٌ قولٌ مُنْكَرُونَ» (الذاریات/۲۵)؛ زیرا آن رأی لازم می‌کند که رفع «سلام» در درودی انسان‌ها به یکدیگر غیربلیغ باشد، حال آنکه هیچ‌کس چنین حرفی نمی‌زند).

نتیجه

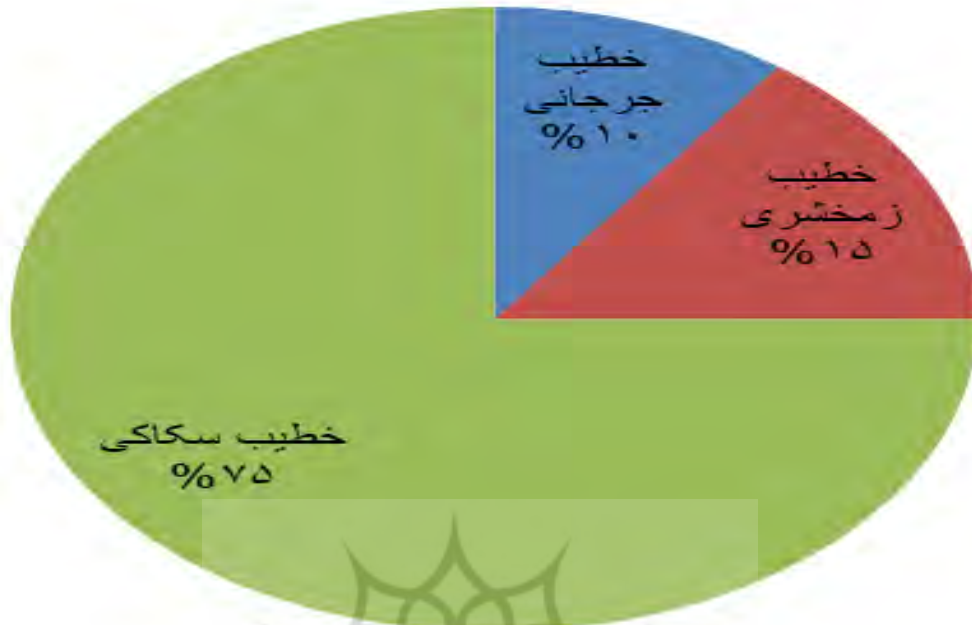
خطیب در ربع اوّل کتاب ایضاح چهارده بار بر آراء سکاکی اشکال کرده است و در همین مجال، تنها بر سه نظر زمخشری و سه بار به نظر جرجانی متعرّض شده و در دو موضع نیز به طور کلی بر علمای پیش از خود اشکال وارد کرده است که نشان از هم‌داستانی او با زمخشری و جرجانی و تقابل نظر او با سکاکی دارد.

خطیب در ضمن پرداختن به ابواب علم معانی، به ترتیب هفت نقد در باب مسندالیه، چهار نقد در باب نفی، سه نقد در مقدمات، دو نقد در کلیات و دو نقد در باب حقیقت و مجاز و یک نقد در مسند و یک نقد در بخش التفات به آراء پیشینیان وارد دانسته است که به همین سبب بیشترین ابداعات او را عطف به این ایرادات می‌توان در باب مسندالیه و نفی دانست. این فراوانی و همبستگی‌ها در دو نمودار زیر به زبان آمار، تصویر شده‌اند.

دانشمند نقد شده	جرجانی	زمخشری	سکاکی	علما	جمع کل
تعداد نقد خطیب	۲	۳	۱۶	۱	۲۲
جمع کل	۲	۳	۱۶	۱	۲۲

فراوانی نسبی اشکالات خطیب بر پیشینیان خود

منابع

۱. ابن العماد، أبو الفلاح العکری عبدالحی بن أحمد بن محمد الحنبلی (۱۹۸۶). *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*. تحقیق: محمود الأرنؤوط و تخریج أحادیث: عبدالقادر الأرنؤوط، ج ۱، دمشق و بیروت: دار ابن کثیر.
۲. ابن حجر العسقلانی، أبو الفضل أحمد بن علی بن محمد بن أحمد (۱۹۷۲). *الدرر الكامنة فی أعیان المائتة الثامنة*. محقق: محمد عبدالمعید خان، ج ۲، حیدرآباد هند: مجلس دائرة المعارف العثمانية.
۳. ابن قاضی شهبة، تقی الدین أبو بکر بن أحمد بن محمد بن عمر الأسدی الشهی الدمشقی (۱۴۰۷). *طبقات الشافعية*. تحقیق: د. الحافظ عبدالمعین خان، ج ۱، بیروت: عالم الكتب.
۴. ابن کثیر، أبو الفداء إسماعیل بن عمر القرشی البصری ثم الدمشقی (۱۹۸۶). *البداية والنهاية*. بیروت: دار الفکر.
۵. زیدان، جرجی (۱۹۱۱). *تاریخ آداب اللغة العربیه*. تحقیق: دکتور شوقی ضیف، قاهره: دار الهلال.
۶. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله القسطنطینی کاتب چلبی (۱۹۴۱). *کشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون*. بغداد: مکتبة المثنی.
۷. حافظ الذهبی (المتوفی ۷۴۸ ق) (۱۴۰۵). *العبر فی خبر من غیر*. تحقیق: محمد سعید زغلول، ج ۱، بیروت: دار الكتب العلمیه.
۸. خطیب القزوینی، محمد بن عبد الرحمن بن عمر أبوالمعالی جلال الدین القزوینی الشافعی المعروف بخطیب دمشق (۱۴۱۳). *الإيضاح فی علوم البلاغة*. تحقیق: دکتور محمد منعم الخفاجی، ج ۱، قاهره: مکتبة الأزهریه للتراث.
۹. _____ (۱۳۹۷). *ایضاح (در شرح تلخیص المفتاح)*. تحقیق و ترجمه: زهیر طیب، ج ۱، تهران: تراث اسلامی.
۱۰. زرکلی، خیر الدین بن محمود بن محمد بن علی بن فارس (۲۰۰۲). *الأعلام*، ج ۱۵، بیروت: دار العلم للملایین.
۱۱. السبکی، تاج الدین عبد الوهاب بن تقی الدین (۱۴۱۳). *طبقات الشافعية الكبرى*. تحقیق: د. محمود محمد الطنحاحی و د. عبدالفتاح محمد الحلو، ج ۲، قاهره: الهجر للطباعة والنشر والتوزیع.

١٢. السّلامی، تقی‌الدین محمدبن رافع (١٤٠٢). الوفيات، تحقيق: صالح مهدي عباس - د. بشار عواد معروف، ج ١، بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٣. السيوطي، حافظ جلال الدين عبدالرحمن (١٤٢٦). بغيه الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تحقيق: محمد عبدالرحيم، بيروت: دارالفكر.
١٤. الشافعي، عبدالرحيم بن الحسن بن علي الإسنوي (٢٠٠٢). طبقات الشافعية، تحقيق: كمال يوسف الحوت، ج ١، بيروت: دارالكتب العلمية.
١٥. الصّعيدي، عبدالمتعال (١٤٢٠). بغيه للإيضاح في شرح تلخيص المفتاح، ج ١، قاهره: مكتبة الآداب
١٦. الصّدي، صلاح الدين خليل بن أبيك بن عبدالله (٢٠٠٠). الوافي بالوفيات، تحقيق: أحمد الأرناؤوط و تركي مصطفى، بيروت: دار إحياء التراث.
١٧. طاش كبرى زاده، عصام الدين احمد بن مصطفى (١٤٢٢). مفتاح السعادة، ج ١، بيروت: دارالكتب العلمية.
١٨. المراغي، احمد مصطفى (١٤١٤)، بحوث و آراء في علوم البلاغه، ج ٣، بيروت: دارالكتب العلمية.
١٩. يوسف بن تغري بردى الاتابكي جمال الدين ابوالمحسن (١٩٦٣). النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، طبعة تصويرية عن طبعة دارالكتب، قاهره: وزارة الثقافة.
٢٠. _____ (٢٠٠٣). المنهل الصافي والمستوفى بعد الوافي، تحقيق دكتور محمد امطن، قاهره: دارالكتب والوثائق القومية.
٢١. _____ (١٩٨٣). الدليل الشافي على المنهل الصافي، تحقيق: فهميم محمد شلتوت، قاهره: جامعة أم القري و مكتبة الخانجي.
٢٢. اليافعي، أبو محمد عفيف الدين عبدالله بن أسعد بن علي بن سليمان (المتوفى: ٧٦٨هـ) (١٩٩٧). مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، حواشي: خليل المنصور، ج ١، بيروت: دارالكتب العلمية.